

Bedrijfsverplaatsing in Nederland

N.J. Kemper en P.H. Pellenberg*

De Kamers van Koophandel en Fabrieken houden een mutatiebalans bij van bedrijfsverplaatsingen. De zakelijke dienstverlening blijkt het minst honkvast, de detailhandel het meest. Verder komt naar voren dat veel bedrijven uit de Randstad een lichte voorkeur hebben voor meer oostelijk en zuidelijk gelegen locaties. Mogelijke verklaringen zijn de congestieproblemen in de Randstad en de oriëntatie op de interne Europese markt.

Een verplaatsing is voor een bedrijf een ingrijpende gebeurtenis. Ieder jaar maakt een groot aantal bedrijven een dergelijke verplaatsing mee, doorgaans als onvermijdelijk antwoord op een, door groei, te klein of ondoelmatig geworden huisvesting. Onderzoek wijst uit dat gemiddeld een op elke zes bedrijven met zo'n te kleine en/of ondoelmatige bedrijfsruimte heeft te kampen! Verhuizen is vaak de enige oplossing. Een oplossing die bij niet minder dan driekwart van de verhuizers blijkt te leiden tot verbetering van het bedrijfsresultaat¹.

Verhuizing van het bedrijf brengt niettemin risico's met zich mee. Men zou daarom verwachten dat bedrijven op een zeer doordachte wijze met het verplaatsingsproces omgaan. Het bedrijfsverplaatsingsproces kent echter niet zelden een irrationeel verloop. Met name de keuze van de nieuwe locatie wordt bepaald door subjectieve preferenties van de ondernemer². Het aanbod van locaties bepaalt sterk de keuze die ondernemers maken. In principe liggen hier beïnvloedingsmogelijkheden voor het lokale overheidsbeleid.

Toch moet men de betekenis van bedrijfsverplaatsingen voor de lokale economie niet overschatten. Uit onderzoek blijkt dat het proces van oprichting en opheffing verantwoordelijk is voor het grootste deel van de dynamiek³. Ook inkrimping en uitbreiding van bedrijven is van groot belang. Bedrijfsverplaatsing neemt binnen de regionaal-economische dynamiek slechts een bescheiden plaats in. Een lokaal ruimtelijk-economisch beleid, gericht op goede ontplooiingsmogelijkheden voor het reeds aanwezige bedrijfsleven, is daarom van het grootste belang. Dit kan worden aangevuld met een gunstig beleid voor het starten van een onderneming. Als laatste kan ook acquisitiebeleid een zekere rol spelen. Het succes hiervan is echter voor een groot deel afhankelijk van een aantal autonome factoren, die in het vervolg aan de orde zullen komen. Allereerst gaan we in op enige algemene ontwikkelingen in de bedrijfsverplaatsingen.

Mutatiebalansen

In 1985 is door de Kamers van Koophandel begonnen met het registreren van de oprichting, opheffing en verplaatsing van bedrijven in Nederland. De resulterende gegevens kan men per regio weergeven in een zogenaamde mutatiebalans⁴. Dit is het overzicht van de bedrijven die er in de regio bijkomen door oprichting en vestiging vanuit andere regio's en de bedrijven die uit de regio verdwijnen door opheffing en vertrek naar andere regio's⁵. Hieronder zal worden ingegaan op de geregistreerde bedrijfsverplaatsingen.

In 1989 zijn in totaal ruim 43.000 verplaatsingen geregistreerd, zie tabel 1. Dit aantal is de laatste jaren sterk gestegen van 36.000 in 1987 via 39.000 in 1988. Het grootste deel – een derde – van de verplaatsingen is te vinden bij de sector zakelijke diensten. De grootste daaropvolgende sector is de groothandel met 6.500 verplaatsingen. Beide sectoren vertonen de laatste jaren een sterk toenemende mobiliteit (zakelijke diensten +25%; groothandel +20%), doordat ze niet zo sterk aan een locatie zijn gebonden. Dit komt tot uitdrukking in de hoge verplaatsingsfactor (9%). De verplaatsingsfactor wordt berekend uit het aantal verplaatste vestigingen als

* N.J. Kemper is werkzaam bij de Vereniging van Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland te Woerden. P.H. Pellenberg is als hoogleraar Economische Geografie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

1. H.J. Bouwers en P.H. Pellenberg, *Verhuizen en bouwen*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, 1989.

2. P.H. Pellenberg, *Bedrijfsrelocatie en ruimtelijke cognitie*, Dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen, 1985.

3. Zie onder andere E. Wever, *Nieuwe bedrijven in Nederland*, Van Gorkum, Assen, 1984.

4. N.J. Kemper, *Regionaal-economische mutatiebalansen*, *Planning*, nr. 22, 1984, blz. 2-12.

5. N.J. Kemper en P.H. Pellenberg, *De ruimtelijke dynamiek van het Nederlandse bedrijfsleven*, *ESB*, 1988, nr. 3643, blz. 153-159; P.H. Pellenberg, S. Grit en N.J. Kemper, *Atlas van Nederland*, Deel 9: Bedrijven, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1987, blz. 8-9.

Sector	Aantal	Groei in % (*87/'89)	Verplaatsingsfactor		
			korte afstand	lange afstand	totaal
Industrie	3.357	13,6	5,6	1,3	7,0
Bouw	2.627	5,7	5,4	0,8	6,1
Groothandel	6.540	20,5	6,8	2,2	9,0
Detailhandel	4.725	7,9	3,0	0,4	3,4
Zakelijke diensten ^a	15.843	25,3	7,0	2,3	9,3
Verzorgende diensten ^b	4.265	15,4	3,6	0,5	4,1
Overig	5.651				
Totaal 1989	43.008	19,7	5,3	1,4	6,7
Totaal 1988	39.138		5,2	1,2	6,4
Totaal 1987	36.036		4,9	1,2	6,1

a. Transport, opslag, communicatie, bank- en verzekeringswezen, make-laardij, zakelijke dienstverlening.

b. Horeca, reparatie, sport, recreatie, reiniging, wasserijen, kappers en dergelijke, fotoateliers.

Provincie	Totaalsaldo per jaar				1988/1989 gem.		
	1986	1987	1988	1989	ind	gh	zd
Groningen	-39	-41	-45	-45	-11	-4	-30
Friesland	-7	-30	11	-5	1	8	6
Drenthe	23	17	22	30	8	9	10
Overijssel ^a	34	38	-26	-43	-8	2	-29
Flevoland			78	53	8	27	31
Gelderland	12	19	17	13	10	14	-9
Utrecht	47	87	77	115	2	22	72
N-Holland	-83	-80	-55	-13	-18	71	55
Z-Holland	-50	-29	-93	-240	-16	-32	-119
Zeeland	-5	-10	-21	1	1	8	-18
N-Brabant	50	33	61	117	21	25	44
Limburg	18	-4	-26	17	2	-6	-1

Ind = industrie, gh = groothandel, zd = zakelijke diensten.

a. 1986 en 1987: inclusief Flevoland.

Boven: tabel 1.
Verplaatsing
bedrijfsvesti-
gingen naar
sector 1989
Onder: tabel 2.
Migratiesaldo
vestigingen

aandeel van het totale aantal vestigingen. In totaal verplaatste in 1989 6,7% van de vestigingen, dit was in 1987 nog 6,1%. De detailhandel vertoont de geringste mobiliteit (3,4%). Het verschil tussen verplaatsing over korte afstand en lange afstand is gedefinieerd als verplaatsing binnen Kamer van Koophandelistricten (korte afstand) en tussen Kamer van Koophandelistricten (lange afstand). Hieruit blijkt dat met name de detailhandel en de verzorgende diensten sterk aan een bepaalde vestigingsgemeente zijn gebonden.

Interprovinciale verplaatsingen

In deze analyse wordt ervan uitgegaan dat de industrie, de groothandel en de zakelijke diensten de meest 'stuwende' sectoren zijn voor de regionale economie. De verplaatsing van deze sectoren geeft het beste beeld van de regionaal-economische dynamiek. Het aantal verplaatsingen per jaar tussen provincies is sterk gestegen van 2.800 in 1986 tot 4.400 in 1989. Het aantal verplaatsingen in de zakelijke diensten is in deze periode sneller gestegen (+67%) dan in de industrie en groothandel (+45%). Per provincie zien we een sterk verschillend migratiepatroon (tabel 2). De provincie Groningen vertoont een zeer hardnekkig vertrekoverschot, terwijl Drenthe juist een zeer duidelijk positief migratiesal-

do heeft. Overijssel heeft na het verlies van Flevoland een negatief migratiesaldo. Utrecht vormt een belangrijk attractiegebied voor bedrijfsvestiging in de zakelijke diensten en ook de groothandel. Noord-Holland heeft daarentegen een vertrekoverschot, dat de laatste jaren echter afneemt doordat de regio Amsterdam grote aantrekkingskracht heeft voor de zakelijke diensten. Het migratiesaldo in Zuid-Holland is in alle drie de sectoren negatief en de laatste jaren is het vertrekoverschot zeer sterk gestegen. Noord-Brabant heeft een groot, en stijgend, vestigingsoverschot.

Voor het totaal van de drie sectoren industrie, groothandel en zakelijke diensten kan ook een interregionaal verplaatsingsoverzicht worden samengesteld voor de periode 1988/1989 (tabel 3). Hieruit blijkt dat naastliggende regio's vaak een belangrijk aandeel hebben in de migratie, maar ook migratie over langere afstand komt voor. De belangrijkste migratiestromen spelen zich echter af in West-Nederland, tussen de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Vanuit West-Nederland zijn er echter ook belangrijke stromen naar Flevoland en Noord-Brabant. Met name Noord-Holland verliest bedrijven aan Flevoland, maar nog meer aan Utrecht, het ontvangt echter bedrijven uit Zuid-Holland. Naast dit vertrek naar Noord-Holland verliest Zuid-Holland ook bedrijven aan Utrecht en Noord-Brabant, in totaal een fors verlies voor de zuidelijke Randstad. Utrecht kent naast de instroom uit Noord- en Zuid-Holland ook een doorschuiven naar Flevoland en Gelderland. Gelderland toont een overloop in zuidelijke richting naar Noord-Brabant.

Sectoraal verplaatsingspatroon

De verplaatsingstendensen verschillen per sector. In de industrie zijn enkele stromen vermeldenswaard. Er is een stroom van Groningen naar Gelderland/-Utrecht/Noord-Holland en van Utrecht en Noord-Holland naar Flevoland. Gelderland ontvangt industriële bedrijven uit heel West-Nederland (Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland). Vanuit Noord-Holland gaan industriële bedrijven naar Flevoland, Gelderland en Utrecht, vanuit Zuid-Holland vooral naar Noord-Brabant. In de groothandel zien we een stroom van Noord-Holland naar Flevoland, Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland. Een stroom uit Zuid-Holland vertrekt naar Utrecht, Zeeland en vooral Noord-Brabant. In de zakelijke diensten zien we een kleine centralisatietendens op de lange afstand en een forsere decentralisatietendens op de korte afstand. Zo is er een stroom vanuit Groningen, Overijssel, Zeeland en Limburg naar Utrecht en Noord-Holland. Daarnaast is er een stroom van Noord-Holland naar Flevoland en Utrecht en van Zuid-Holland naar Utrecht en Noord-Brabant, maar ook naar Noord-Holland. Ten slotte zien we nog een flankstroom van Overijssel naar Gelderland en van Gelderland naar Noord-Brabant.

Werkgelegenheidseffecten

De in het verplaatsingsproces betrokken bedrijven zijn zeer uiteenlopend van omvang. Het merendeel is zeer klein, dit is vooral het geval in de zakelijke dienstverlening (gemiddeld 1,9 werkzame personen). De groothandelsbedrijven zijn groter (gemiddeld 3,3 werkzame personen) en de industriële bedrijven het

Provincie	Vestigingen industrie + groothandel + zakelijke diensten											Totaal			Werkzame personen				
	Gr	Fr	Dr	Ov	Fl	Ge	Ut	NH	ZH	Ze	NB	Li	saldo	imm.	emi.	tot	ind	gh	zd
Groningen		-8	-10	0	-1	-9	-9	-12	1	1	0	1	-46	84	130	-74	-40	-16	-18
Friesland	8		-4	-7	2	4	-3	0	4	1	-2	-1	2	93	91	-113	-40	4	-77
Drenthe	10	4		3	-2	-2	3	2	5	0	6	-2	27	128	101	80	-8	50	38
Overijssel	0	7	-3		-4	-13	-12	-8	-3	0	-2	2	-36	192	228	-4	-54	67	-17
Flevoland	1	-2	2	4		0	13	48	-4	-2	4	2	66	161	95	366	120	256	-10
Gelderland	9	-4	2	13	0		16	6	3	6	-31	-5	15	494	479	401	252	80	69
Utrecht	9	3	-3	12	-13	-16		63	36	2	-1	6	98	647	549	517	-60	352	225
N-Holland	12	0	-2	8	-48	-6	-63		54	3	1	8	-33	815	848	-892	-155	-728	-9
Z-Holland	-1	-4	-5	3	4	-3	-36	-54		-6	-69	4	-167	748	915	-209	-161	-30	-18
Zeeland	-1	-1	0	0	2	-6	-2	-3	6		-5	1	-9	67	76	-18	24	-14	-28
N-Brabant	0	2	-6	2	-4	31	1	-1	69	5		-10	89	534	445	84	124	70	-110
Limburg	-1	1	2	-2	-2	5	-6	-8	-4	-1	10		-6	144	150	-138	-3	-90	-45

Ind = industrie, gh= groothandel en zd=zakelijke diensten; imm.=vestigingen, emi.=vertrek.

grootst (5,1 werkzame personen). Het totaal gemiddelde is 2,6. Er zijn echter verplaatste bedrijven met tussen de 100 en 200 werkzame personen. In totaal zijn in de jaren 1988/1989 gemiddeld per jaar bijna 11.000 personen bij bedrijfsverplaatsing betrokken. Dit is een duidelijke stijging ten opzichte van de ongeveer 6.500 in de jaren 1986/1987. Door de uiteenlopende bedrijfsgrootte is de verdeling van de werkzame personen over de drie sectoren evenwichtiger dan die van de vestigingen: in de industrie circa 2.700, in de groothandel circa 3.700 en in de zakelijke dienstverlening circa 4.700 personen.

In de industrie hebben de meeste provincies een vertrekoverschot, alleen Flevoland, Gelderland en Noord-Brabant scoren positief. In de groothandel verliest met name Noord-Holland arbeidsplaatsen. In de zakelijke diensten blijkt duidelijk de aantrekkelijke werking van de provincie Utrecht.

Vestigingsvoorkeuren

Uit de analyse van de mutatiebalansgegevens blijkt dat het merendeel der migraties zich in West-Nederland afspeelt, een gegeven dat al 25 jaar onveranderd is. Ook is duidelijk dat de algemene verplaatsingstendens in zuidelijke richting gaat, en binnen West-Nederland ook in oostelijke richting. Hebben ondernemers inderdaad een (blijvende) preferentie voor locaties in West-Nederland c.q. het Randstadgebied en is er daarnaast sprake van een groeiende voorkeur voor ten oosten, en vooral ook ten zuiden daarvan gelegen locaties? Longitudinaal onderzoek naar vestigingsvoorkeur van Nederlandse ondernemers, verricht aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Groningen geeft hierin inzicht. In 1983 werd met een representatieve steekproef onder bedrijven met tien of meer werknemers in de industrie, groothandel, transport en zakelijke dienstverlening de (vestigings-)voorkeur voor zeventig over geheel Nederland verspreide locaties gemeten. Figuur 1 toont het resultaat van deze meting, in de vorm van een hoogtkaart met isolijnen, die plaatsen met gelijke waardering verbinden. Driedimensionaal voorgesteld had het 'waarderingslandschap' van de Nederlandse ondernemers de vorm van een koepel, met Utrecht als top. Deze koepelvorm ontstond niet door een overmaat aan respondenten uit de Randstad, die uit het representatieve karakter van de steekproef resulteerde. Ook

bij een herwogen steekproef (met uit alle provincies een gelijk aantal respondenten) bleef de koepelvorm intact⁶.

Veranderingen in vestigingspreferenties

In 1989 werd het onderzoek herhaald bij dezelfde respondenten⁷. Op het eerste gezicht vertonen de kaarten van 1983 en 1989 opvallende gelijkenis. In detail zijn er echter toch ook opvallende veranderingen:

- de 80-isolijn omvat naast Utrecht en Amersfoort nu ook Ede;
- de 60-isolijn is naar het zuiden uitgebreid en brengt nu ook Breda, Tilburg en Eindhoven in het gebied met hogere waarderingen;
- de 40-isolijn is naar het noorden, oosten en zuiden opgeschoven, ten gunste van plaatsen als Bergen op Zoom en Roosendaal en de regio's Twente en Zuid-Limburg;
- de 20-isolijn is vooruitgeschoven in Zeeland (alle plaatsen nu hoger dan 20) en Noord-Nederland (Drenthe en Stad Groningen nu boven de 20).

Het opschuiven van de isolijnen naar buiten is een aanwijzing voor een algemene stijging van de locatiewaardering van de ondernemers. Gemiddeld per plaats bedraagt deze stijging tussen 1983 en 1989 bijna negen punten op de schaal van nul tot honderd (waarbij in aanmerking moet worden genomen dat de waarderingen van 1989 zijn omgerekend naar dezelfde meetschaal als voor 1983 werd gebruikt, zodat een eerlijke rechtstreekse vergelijking mogelijk is). De veronderstelling ligt voor de hand het gemiddelde accres van negen punten toe te schrijven aan de economische opleving die zich in Nederland in de tussenliggende jaren voltrok. Ondernemers zijn thans meer geneigd tot verplaatsen dan toen, en denken van daaruit kennelijk ook positiever over alternatieve locaties. De beweging van de isolijnen duidt erop, dat de toename bij de gemiddelde en hogere locatiewaarderingen (40+, 60+, 80+) vooral

Tabel 3. Interprovinciaal migratiesaldo vestigingen en werkzame personen 1988/89 gemiddeld

6. W. Meester en P.H. Pellenburg, *Subjectieve waardering van bedrijfsvestigingsmilieus in Nederland*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, 1986, blz. 29.

7. A. Pruntel en W.G. van der Weij, *Ruimtelijke cognitie en ruimtelijk gedrag van ondernemers in Nederland*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, 1990.

Figuur 1. Vestigingsvoorkeur van Nederlandse ondernemers in 1983 (links) en 1989 (rechts), gemiddelde waardering voor zeventig locaties

Bron: W. Meester en P.H. Pellenbarg, *Subjectieve waardering van bedrijfsvestigingsmilieus in Nederland*, Rijksuniversiteit Groningen, 1986.

Bron: A. Pruntel en W.G. van der Weij, *Ruimtelijke cognitie en ruimtelijk gedrag van ondernemers in Nederland*, Rijksuniversiteit Groningen, 1990.

Zuid- en Oost-Nederland betreft. Dit is opvallend, omdat het een weerspiegeling vormt van de algemene trend die in de bedrijfsverplaatsingen van de laatste paar jaar aanwezig bleek te zijn.

Het is uiteraard verleidelijk de verandering van de vestigingsvoorkeuren voor ieder van de zeventig locaties apart te bekijken. Er zijn wel wat opvallende 'uitschieters', vooral de plaatsen die tegen de algemene trend in, met een dalende score worden geconfronteerd. Dit overkomt bij voorbeeld Nijmegen (-7) en daarnaast ook Utrecht (-2), Amersfoort (-5) en Hilversum (-6), wat wijst op een lichte afvlakking van de top van het 'waarderingslandschap'. Stijgers 'met stip' tekenen zich niet af. Vooral in de meest perifere regio's zoals Noord-Nederland, Zeeland en Zuid-Limburg is de stijging erg gelijkmatig (alle plaatsen tussen +10 en +20). In het Westen is het beeld veel meer wisselend. De opvallendste stijging zien we hier bij Den Haag (+14) en Europoort (+17). Het blijkt vooral de exportgeoriënteerde bedrijven te zijn, die een hogere waardering voor locaties in Oost- en Zuid-Nederland hebben gekregen. Het ligt enigszins voor de hand hier een relatie te leggen naar het veelbesproken opengaan van de Europese binnengrenzen in 1992. Daarnaast lijkt de hypothese voor de hand te liggen dat de congestie in het Randstadgebied, die vooral in de tweede helft van de jaren tachtig sterk toenam, verantwoordelijk is voor het afvlakken van de waardering voor centraal Nederland.

Conclusies

Het Nederlandse bedrijfsleven vertoont een grote ruimtelijke dynamiek. Sinds 1987 verplaatst jaarlijks meer dan 6% van de bedrijven. De zakelijke diensten en de groothandel vormen de meest dynami-

sche groep met een verhuispercentage van 9%. De provinciegrens-overschrijdende verplaatsing neemt duidelijk toe. Provincies die bedrijven verliezen zijn Groningen, Overijssel, Noord-Holland en vooral Zuid-Holland. Attractiegebieden zijn Flevoland, Utrecht en Noord-Brabant. Wat betreft werkgelegenheid weten vooral Flevoland, Gelderland en Utrecht van de bedrijfsverplaatsing te profiteren. Het grootste verlies wordt geleden door Noord- en Zuid-Holland. De werkgelegenheid trekt per saldo duidelijk naar het midden van het land.

De algemene verplaatsingstendens van de vestigingen is in zuidelijke richting, en binnen West-Nederland ook in oostelijke richting. Het onlangs geschetste beeld van een Randstad, waarin de Noordvleugel (Haarlem-Utrecht) meer dynamiek vertoont dan de Zuidvleugel (Leiden-Dordrecht), wordt bevestigd⁸. De migratietendensen vertonen in grote lijnen een duidelijke overeenkomst met de, in de loop van de jaren tachtig opgetreden, veranderingen in vestigingsvoorkeur van de Nederlandse ondernemers. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat de meeste perifere regio's nog nauwelijks weten te profiteren van de voor hen toegenomen vestigingsvoorkeur. De vraag blijft, of de verder oplopende verkeersdruk, de milieudruk, en de druk op de arbeidsmarkt in het Randstadgebied daar op wat langere termijn toch verandering in zullen brengen.

**N.J. Kemper
P.H. Pellenbarg**

8. H. Knol, J.G. Lambooy, W.J.J. Manshanden, M. de Smidt, Functionele samenhang in de Noordvleugel van de Randstad, *ESB*, 14 maart 1990, blz. 252-255.